

Tiedustelun historian ongelmia

Kimmo Rentola

Tiedustelun ja vakoilun, turvallisuusvalvonnan ja salaisten palveluiden historia on parin viime vuosikymmenen mittaan noussut varteenotettavaksi tutkimusalaksi, joka vähitellen on alettu hyväksyä asiallisen tieteenharjoituksen piiriin.¹ Kansainvälisten suhteiden ja nykyajan historian parhaat jurnaalit ovat alkaneet julkaista alan artikkeleita, teeman ympärille on syntynyt omia referee-journaaleja, ja äskettäin Britannian arvokas kansallisarkisto julkaisi oppaan ja katsauksen alaan ja sen arkistoaineistoihin.² Täysin ei sensaationkäry eikä tietty puolivillaisuuden leima toki ole alalta vielä haihtunut, eikä kenties haihdu milloinkaan.

Tiedusteluhistorian statuksen kohene-
misen taustalla on kylmän sodan päättymi-
nen, joka kaatoi henkisiä pidäkkeitä tutki-
misen tieltä ja avasi salpoja palveluiden ja
muiden tahojen arkistoholvien oville. Kyl-
män sodan aikana tällainen aineisto oli luk-
kojen takana; Britannia myönsi vasta 1982
virallisesti, että valtiolla ylipäättään oli tie-
dusteluvirasto, vaikka se on perustettu jo
1909. Suomessa Martti Ahti ei vielä 1980-lu-
vun alussa saanut lupaa tutkia etsivän kes-
kuspoliisin vuoden 1919 papereita,³ mutta
nyt tutkija voi nähdä suojelupoliisin doku-
mentteja Mauno Koiviston ensimmäiseltä
presidenttikaudelta. Ahtia vastassa ollut 60

vuoden salaisuusraja on käytännössä su-
pistunut yleisimmin 25 vuoteen.

Alan erityispiirteisiin kuuluu, että taval-
lista suurempi osa historian tutkimuksesta
on tuotettu palveluiden itsensä toimesta tai
niiden kontrollissa. Tulokset ovat vaihdel-
leet. Esimerkiksi Venäjän tiedustelupalvelun
julkaisema historian kirjoitus on ollut vali-
koitua ja apologeettista, joskin aina joten-
kin hyödyllistä,⁴ mutta sen sijaan heidän
dokumenttijulkaisunsa usein suorastaan
erinomaisia.⁵ Joissakin tapauksissa on pal-
velun suojissa ylletty älyllisesti ja tieteelli-
sesti täysimittaiseen suoritukseen: parhaita
esimerkkejä ovat Norjan sotilastiedustelun
ja turvallisuuspoliisin historiateokset.⁶
Vaikka tilaajan rooli sotii vapaan tutkimuk-
sen ideaalia vastaan, usein kysymys on sii-
tä, että tutkimus tehdään joko määrätyissä
puitteissa tai sitä ei tehdä ollenkaan.

Vähimmäisvaatimuksena voinee pitää
sitä, että lukijalle kerrotaan tutkimuksen
puitteet ja rajoitukset.⁷

Lähdekritiikki

Tällä kentällä on historian tutkijan ammatti-
taidon kannalta se älyllinen haaste, että siel-
lä vaaditaan traditionaalisen lähdekritiikin
koko käsityötaidon ja päättelyarsenaalin ve-
nyttämistä äärirajoille, sillä "tiedustelutie-

don hankkimisen tavat ja koko luonne on rakennettu estämään lähdekritiikkiä”, niin kuin Matti Klinge huomautti.⁸ Näitä asioita paljon pohtinut Pentti Renvall oli sitä mieltä, että juuri ääritapauksissa usein paljastuu, mitä lähdekritiikki oikeastaan on. Monilla muilla historian osa-alueilla lähdekritiikin perinteiset taidot ovat ehkä nykyään menettäneet painoarvoaan; dokumentin aitouden pohtiminen tuntuu nykyään usein ajanhukalta, kun asia on selvä. Mutta tällä alalla aitouden ongelman kohtaa yhä yhtä paljaana kuin sen sai eteensä 1400-luvun Firenzeessä humanisti Lorenzo Valla ottaessaan tarkasteltavakseen kirjeen, jolla Rooman keisari Konstantinuksen sanottiin lahjoittaneen läänejä paavinistuimelle.

Ellei lasketa henkilöllisyystodistuksia ja muuta toimijoiden tarvitsemaa dokumentaatiota, varsinaiset väärennetyt asiakirjat lienevät Suomen tiedusteluhistoriassa harvinaisia. Sen sijaan löytyy tapauksia, että yhdenlaiselta näyttävä raportti saattaa perimmiltään olla jotain aivan muuta.

Moskovassa tiedustelupalvelun arkistossa on sarja raportteja, jotka sisältävät erittäin salaista taustatietoa presidentti Urho Kekkosen tunnoista ja ajatuksista. Lähde oli erinomainen, aivan presidentin lähipiiriä. Jos joku tutkija ne raportit joskus näkee, hänen on hyvä tietää, että niiden alkuperäinen laatija oli samainen Kekkonen, joka tiesi keiden kanssa oli tekemisissä ja miten heitä piti hoitaa. Hän kirjoitti presidentin mielialoista (”masentunut, koska saanut niin huonosti tukea teikäläisiltä”), ja Kustaa Vilkuna sitten vei paperin KGB:n täkäläiselle päällikölle, joka raportoi Moskovaan. Tietojen ei tarvinnut olla vääriä; jo persialaisten suurkuningas Xerxes oivalsi, millaista hyötyä saattoivat tuottaa vakoiluteitse vastapuolelle päästetyt oikeat tiedot.⁹

Toinen lähdekriittinen perusongelma on saadun tiedon alkulähteen identifiointi. Ku-

ka kertoi, ja voiko hän tietää sen mitä kertoi? Juuri tietonsa lähteen palvelut pyrkivät suojaamaan ja juuri se on tarpeen selvittää, jotta voitaisiin punnita tiedon laatua ja todistusvoimaa. Ihmistietolähde voidaan usein tunnistaa, jos tutkijalla riittää pedanttisuutta ja kärsivällisyyttä raporttien huolelliseen vertailuun. Toisinaan peitenimi antaa vihjeen: Eero A. Wuori oli neuvostotiedustelulle ”Mooses”, koska Mooses liittyi vuoreen, Siinain vuoreen. Usein venäläiset viittailivat juuri Raamattuun. Tuskin kukaan ihmettelee, miksi San Francisco oli ”Babylon”.

Kolmanneksi: tutkijan on tarpeen tunnistaa ja hallita tiedustelualan kognitiiviset ominaisuudet maailman hahmottamisen muotona, sen ominaiset piirteet ja oma kie- li ja kulttuuri, tavallisesti varsin vahva, jopa Suomessa. Aloitteleva tutkija saattaa esitellä paljastuksena ja aktiivisena valvontana jotain, mikä itse asiassa on rutiinikirjaus standardiformaatilla. Tiedustelu- ja turvallisuusorganisaatiot ovat hamstraajia ja kät- kijöitä, jotka panevat tietoa talteen kaiken varalta, eikä tiedon löytyminen arkistosta läheskään aina merkitse operatiivista kiinnostusta. Harhaan joudutaan myös silloin, jos tiedustelutieto arvioidaan korkean salaisuusasteensa takia automaattisesti paremmaksi kuin julkinen tieto tai muista aikalaislähteistä ilmenevä tieto.

Neljäntenä voi vielä ottaa esiin aikaulottuvuuden. Toki tiedustelualan sidonnaisuudet ulottuvat usein kuolemaan saakka, mutta ”kerran ohrana, aina ohrana” on silti liian yksinkertainen formula. Elämä on pitkä, roolit vaihtelevat, tilanne ja asetelma pysyvät vain harvoin vuosikymmeniä aivan samoina.

Merkitys

Tiedustelun historiankirjoituksen heikoin kohta on ollut vastaus kysymykseen: entä

sitten? Toisin sanoen: mikä oli tämän tai tuon tiedustelutiedon merkitys politiikan tai yleisen tilanteen kannalta. Vain harvoin tähän kysymykseen on osattu vastata niin tyhjentävästi kuin Peter Jacksonin tutkimuksessa Ranskan tiedustelun suhteesta natsi-Saksan uhkaan 1930-luvulla. Siinä rakentuu uskottava vuorovaikutuskuvio, jossa Ranskan valtapuolue radikaalit korostivat perinteensä mukaisesti aseriisuntaa ja pasifismia ja siksi vähättelivät tiedustelutietoja, kun taas sotilailla oli asemansa puolustamisen ja korostamisen ruokkima tarve liioitella tietoja vaarasta. Saatujen tietojen tulkintaa väritti se kulttuuripiirre, että saksalaisten uskottiin olevan aina tehokkaita ja organisatorisilta kyvyiltään nuroja.¹⁰ – Diktatuurin tiedustelutoiminnassa uskomusten paino on vielä paljon tuntuvampi.

Tiedusteluhistorian helmasyntinä on yksittäisen tiedon merkityksen paisuttelu. Lumoudutaan leimasta ja luullaan erittäin salaisen tiedon muuttaneen historian kulun, muistamatta tarkistaa, oliko vakoilija kenties lukenut tietonsa sanomalehdestä. Se ei ole lainkaan harvinaista.

Peukalosääntö lienee se, että yksittäisellä tiedustelutiedolla – joita Mao Zedong nimitti lumihietaleiksi – on vain harvoin ratkaiseva merkitys, mutta sen sijaan säännöllisellä tietovirralla tietystä kohteesta voi olla huomattavakin vaikutus. Tuskin osuu harhaan, jos päättelee, että suojelupoliisin ja muiden tahojen hankkima tieto Suomen kommunistisen puolueen huipputasolta ja idänsuhteista vaikutti vahvasti Kekkonen suhtautumiseen ja politiikkaan suhteessa kommunisteihin. Hän uskalsi ottaa heidät hallitukseen, kun näki takakautta, ettei siellä ollut vaarallisia salahankkeita. Epäluuloa presidentillä toki riitti loppuun saakka, suojelupoliisin uudelta nuorelta päälliköltä Seppo Tiitiselältä hän vielä 1980-luvun koit-

taessa vaati tarkkoja tietoja kommunistien tilanteesta.

Historian käyttö

Tämän kentän tutkija joutuu normaalia enemmän pohtimaan kysymyksiä, jotka eivät liity suoraan tutkimusprosessiin, vaan tulosten käyttöön.

Äskettäin muuan lainoppinut todisteli, ettei vainajilla ole ihmisoikeuksia. Historiantutkijoiden kanta ei ole noin karkea, mutta taipunee tuonne päin. Nykyhistorian tutkija joutuu kuitenkin kohtaamaan sen, että ihminen elää pitkään eikä edes kuolema ole lopullinen raja. Joskus jälkeläiset saattavat järkyttyä kuullessaan, että kauan ennen heidän syntymäänsä isä oli suojelupoliisin tai jonkin ulkomaalaisen viraston tietolähteenä. Eettistä patenttiratkaisua ongelmaan tuskin löytyy; pitkälle auttaa, jos tutkija kirjoittaa asiallisesti ja osoittelematta eikä asetu tutkittaviensa yläpuolelle, heitä tuomitsemaan. ”Harmaan vyöhykkeen” käsitettä voidaan käyttää ja on käytetty väärin, mutta selvää on, että tällaiset asiat harvoin ovat aivan mustia tai valkoisia. Joku voi hyvinkin olla petturi ja patriootti.

Olen huomannut, että on helpompi kuin nuorempana jättää aroissa asioissa nimi mainitsematta. Vanhemmiten tohtii imitoida Tacitusta, joka jätti eräät pahoin menettelleet ylimykset nimeämättä: ”He ovat jo kuolleet, ja kunnioituksesta heidän esi-isään kohtaan en mainitse heidän nimiään.” Varovaisuuteen on aihetta senkin takia, että asioissa voi piillä seikkoja ja lojaliteetteja, joita ei saatavilla olevasta aineistosta vielä näe.

Toinen seikka, julkisuus. Salaisuuksia paljastavan luonteensa takia tämä tutkimusala herättää suurta julkista kiinnostusta, mutta journalistisen huomion kohteet ja motiivit ovat usein toisia kuin tutkimukses-

sa. Joskus aivan yllättävät seikat tuottavat suuria otsikoita.¹¹ Useissa palveluissa ongelma on ratkaistu siten, että vakavaa tutkimusta tehdään ja kirjoitetaan, mutta ei julkaista, vaan pidetään kaapissa. Silloin tutkija toki saa henkisen tyydytyksen saavutuksesta, mutta tieteen julkiseen ideaaliin tämä sopii huonosti. Toinen ratkaisumalli on kirjoittaa niin teoriapitoisesti tai byrokraattisesti että julkinen mielenkiinto ehtyy. Ratkaisu on sikäli helppo, että alalla on byrokratiaa riittämiin ja myös teorianmuodostus on ollut yllättävän sakeaa. Kovin tyydyttävänä tätäkään on vaikea pitää.

Julkisuuteen liittyy kolmas seikka eli se, että journalisteilla, poliittisilla toimijoilla ja myös kansalaisilla saattaa toisinaan olla niin uskonvarmoja ennakkokäsityksiä, että vallitsee tietty immuniteetti ns. faktoille, paitsi niille jotka vahvistavat noita ennakkokäsityksiä.

Korkea yhdysvaltalainen diplomaatti ja presidentti Rooseveltin neuvonantaja Alger Hiss joutui kylmän sodan alkuvaiheessa epäillyksi vakoilusta Neuvostoliiton hyväksi, mutta sitova näyttö puuttui ja hän sai tuomion vain väärästä valasta ja menetti virkansa ja karieerinsa. Pitkän elämänsä loppuun saakka hän vannoi viattomuuttaan, tukenaan vahva virtaus, jonka piirissä hänet nähtiin pahansuopien ilmiantajien, mccarthyismin ja FBI:n möhlinnän uhriksi.

Asetelma kääntyi, kun 1990-luvulla tulivat julki ns. Venona-sähkeet, neuvostotiedustelun sodanaikainen sähkeistö, jota Yhdysvaltain viestitiedustelu oli vähitellen saanut luettua. Sähkeitä ei esitetty Hissin oikeudenkäynnissä, jotta ei paljastuisi, että ne oli saatu auki. Niistä kävi ilmi, että neuvostotiedustelulla oli tosiaan ollut tietolähde, jonka tuntomerkit täytti juuri Hiss. Äskettäin on vielä tullut julki lisää venäläistä aineistoa, joka edelleen vahvistaa tätä kuvaa.¹²

Mitä tekivät ne, jotka olivat tarkastelleet asiaa Hissin kannalta? Eivät suinkaan muutaneet mieltään, vaan kaivautuivat poteroonsa, etsivät sähkeistä heikkouksia ja risiiritaitaisuuksia, keittelivät mutkikkaita selityksiä ja tulkintoja. Vastapuoli ruokki tätä asennetta julistaessaan uusien näyttöjen lopullisuutta ("Case Closed") ja ajaessaan asiaansa aggressiivisen politisoivasti, kiertäen puukkoa haavassa.

On luonnollista, että tuomittu, syytetty tai syyttämättä jätetty itse kiistää, mutta alan erityisluonteen täytyy olla vaikuttamassa siinä, että asioiden ympärille voi muodostua kokonaisia uskonvarmoja liikkeitä. Kun kipeästi halutaan luulla jotain, uskotaan tosiaan niin.

Tutkimisen mahdollisuus

Näiden ja muiden ongelmien kanssa täytyy elää, samoin kuin sopeutua siihen, että valmiiksi saadun tutkimuksen kuvauksen ja analyysin alta saattaa vielä paljastua kokonaan uusia kerroksia. Näin kävi kylmän sodan tunnetuimpiin kuuluneen loikkarin, Suomesta joulukuussa 1961 loikkaneen Anatoli Golitsynin kohdalla, kun CIA:n aineisto tuli käyttöön. Selvisi, että suojelupoliisin arkistoon oli tallentunut vain hileitä, pinnan alla oli jäävuori. Tutkija joutuu taipumaan siihen, että yhden tahon aineiston pohjalta syntyy kenties vain osatotuus tai luonnos ja joskus ei sitäkään. Niinhän asia on myös muinaisten aikojen tutkimuksessa, mutta ero on siinä, että tällä alalla voi olla realistisempaa toivoa lisäaineistojen joskus ilmaantuvan.

Vaikka asiat ovat näin, sanoisin että tutkijan kannattaa yrittää. Aimo annos varovaisuutta on kuitenkin tarpeen, ettei sitoudu kestävämmiin väitteisiin. Toinen vaatimus on nöyryys: on syytä välttää herkuttelua, paisuttelua ja moralisointia. Poliitti-

set tai henkilökohtaiset keppihevokset sopi-
si jättää sivuun. Tällä alalla jos millä pätee
Tšehovin *Sahalinin* viisaus: kirjoita kyl-
memmin.

Viitteet

- ¹ D. Cameron Watt, "The Historiography of Intelligence in International Review", in Lars Christian Jenssen & Olav Riste (eds.), *Intelligence in the Cold War: Organisation, Role and International Cooperation* (Oslo: Norwegian Institute for Defence Studies 2001), 173–192.
- ² Stephen Twigge, Edward Hampshire & Graham Macklin, *British Intelligence: Secrets, Spies and Sources* (Kew: The National Archives 2008).
- ³ Martti Ahti, *Asiakirjajulkisuus suojelupoliisin arkistossa* (Omakustanne, 1981). Noihin aikoihin tutkimuslupia EK:n aineistoihin alettiin yleisemmin myöntää: Matti Lackman sai sellaisen väitöskirjaansa *Taistelu talonpojasta* (1984). Joitakin poikkeuslupia oli myönnetty jo 1960-luvun lopulla, Ilkka Hakalehdolle ja John H. Hodgsonille.
- ⁴ Kuusiosaisessa tiedusteluhistoriassa (*Otšerki istorii Rossijskoi vnešnei razvedki*) on hämmästyttävän vähän Suomesta, enemmän taitaa olla jopa Marokosta. Käy kuitenkin ilmi, että ensimmäinen ulkomaanoperaatio tehtiin alkuvuodesta 1918 Suomeen. Edelleen selvitetään Stalinin keskusteluja Jartsevin kanssa ennen talvisotaa, ja dokumenttiliitteestä ilmenee, että M.G. Kotov yleni 1957 vastuuseen koko Länsi-Euroopasta.
- ⁵ Ks. esim. *Lubjanka: Stalin i MGB SSSR. Mart 1946 – mart 1953*, sost. V.N. Haustov, V.P. Naumov, N.S. Plotnikova (Moskva: Materik 2007).
- ⁶ Armfinn Moland & Olav Riste, "Strengt hemmelig": *Norsk etterretningsteneste 1945-1990* (Oslo 1997); Trond Bergh & Knut Einar Eriksen, *Den hemmelige krigen: Overvåking i Norge 1914-1997* (Oslo: Cappelen 1998).
- ⁷ Tekijä on itse kirjoittanut jakson "Suojelupoliisi kylmässä sodassa" historiateokseen *Ratakatu 12*, toim. Matti Simola (WSOY 2009). Tar-
kempia tapauselostuksia ja lisäaineistoa löy-
tyy sieltä.
- ⁸ Matti Klinge, *Kirjoitan muistiin: Päiväkirjastani 2002-2003* (Otava 2003), 262.
- ⁹ Herodotos, *Historiateos* VII: 146–148.
- ¹⁰ Peter Jackson, *France and the Nazi Menace: Intelligence and Policy Making 1933-1939* (Oxford University Press 2000).
- ¹¹ Suomessa KGB:n residenttinä ja presidenttien ystävänä toimineen V.M. Vladimirovin aikaisempi toiminta ns. märkien juttujen osaston päällikkönä mainittiin kirjassani *Vallankumouksen aave* (2005, 268), mutta siihen ei julkisuudessa kiinnitetty huomiota. Kun seikka tänä syksynä mainittiin teoksessa *Ratakatu 12*, siitä revittiin suuria otsikoita. Pian tieto alkoi elää omaa elämäänsä.
- ¹² John Earl Haynes, Harvey Klehr & Alexander Vassiliev, *Spies: The Rise and Fall of the KGB in America* (New Haven & London: Yale University Press 2009). Kritiikistä ks. erityisesti Amy Knightin arvio, *Times Literary Supplement*, 26 Jun 2009.